

The Journal of Academic Social Science Studies

International Journal of Social Science

Volume 6 Issue 3, p. 1327-1353, March 2013

MAARİF SALNAMELERİNDE MAMURATÜLAZİZ

MAMURATULAZİZ IN THE MAARIF SALNAMES

Yrd. Doç. Dr. Ünal TAŞKIN

Adıyaman Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Abstract

Salname (yearbook) is arranged to detect the events in a year and is known as annual. These were kept by the state with the purposes of seeing the current situation of institutions and detecting the changes if there were any. In this way, a general opinion was created about the relevant institutions. In addition to this, Salnames which were kept by special institution can also be found. Yearbook issued by the State could be both public and private institutions. For example, while the government yearbooks gave information about the general situation of country the province Yearbooks contained information about only one province. As a governmental institution, Ministry of Education also kept its own salname. These yearbooks called Maarif Salname were published between years of 1316-1321 (1898/1899-1903/1904) and couldn't be encountered with salname numbered 1320 (1902/1903). As these yearbooks were publications of Ministry of Education, the current situation of each province throughout the country in terms of education was recorded one by one in them. The current potential of state in terms of education can be detected with the information in yearbooks. We can get lots of information from yearbooks about schools and education institutions. Even in the Yearbooks of Education, we can find records about type of education and training institutions, administrators, teachers, servants, students and given lessons as well as libraries, printing press and newspapers. In this study, according to the Ministry of Education Yearbooks information about teaching and learning activities of Mamuratulaziz province will be given.

Key Words: Salname, Education, Mamuratulaziz

Öz

Salnameler bir yıl içinde olan olayları tespit etmek amacıyla düzenlenir ve yıllık olarak bilinirler. Bunlar devlet tarafından kendi kurumlarının mevcut durumlarını görmek ve varsa yapılan değişiklikleri tespit etmek amacıyla tutuluyorlardı. Bu sayede ilgili kurum hakkında genel bir kanaat elde ediliyordu. Bunun dışında özel kurumların da kendileriyle ilgili çıkardıkları salnamelere tesadüf edilmektedir. Devletin çıkardığı salnameler hem genel hem de kuruma özel olabilirdi. Mesela, devlet salnameleri, ülkenin geneli hakkında bilgiler verirken vilayet salnameleri sadece bir vilayet ile ilgili bilgileri içeriyordu. Bir devlet kurumu olarak Maarif teşkilatının da kendi bünyesinde çıkardığı bir salname bulunuyordu. Maarif salnamesi olarak adlandırılan bu salnameler 1316-1321 (1898/1899-1903/1904) yılları arasında çıkarılmış olup 1320 (1902/1903) tarihli salnameye hali hazırda tesadüf edilememiştir. Maarif teşkilatının bir yayını olması sebebiyle Bu salnamelerde ülke genelindeki her vilayetin, eğitim ve öğretim açısından mevcut durumu tek tek kaydedilmiştir. Dolayısıyla devletin eğitim açısından mevcut potansiyeli, maarif salnamelerindeki bilgilerle tespit edilebilir. Maarif salnamelerinden, okullar ve eğitim kurumları hakkında pek çok bilgi elde edebiliriz. Hatta Maarif salnameleri vasıtasıyla eğitim ve öğretim kurumlarının türü, yöneticiler, öğretmenler, hademeler, öğrenciler ve verilen derslerin yanı sıra kütüphaneler, matbaalar ve gazeteler ile ilgili kayıtlar da bulabiliriz. Bu çalışmada, Maarif Salnamelerine göre Mamuratülaziz Vilayeti'nin eğitim ve öğretim faaliyetleri hakkında bilgiler verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Salname, Eğitim, Mamuratülaziz

Giriş

Salnameler, bugünkü manada yıllık anlamına gelmektedir. Osmanlı Devleti'nin son yıllarında düzenlenmeye başlanan salnameler, resmî olarak devlet, nezaret ve vilayet salnameleri adları altında yayınlanmışlardır. Devlet eliyle yayınlanan bu salnameler içerik olarak, ilgili olduğu bölge veya kurum ile alakalı mevcut durum ve varsa değişiklikleri gösteren eserlerdir. Ayrıntılı olarak hazırlanmış olanlarına da rastlamak mümkündür. Mesela 1312 Mamuratülaziz Vilayet Salnamesi, diğer Mamuratülaziz salnameleriyle karşılaştırıldığında oldukça ayrıntılı ele alındığı görülür¹. Devlet kurumları tarafından yayınlananlar dışında özel olarak hazırlanmış salnameler de bulunmaktadır. Karagöz salnamesi bu tür salnamelere örnek gösterilebilir².

Yukarıda bahsettiğimiz resmî salnamelerden biri olan nezaret salnameleri arasında Maarif Nezareti'nin de salnameleri bulunmaktadır. Maarif Nezareti'nce neşredilen bu salnameler, 1316 (1898-1899) ile 1321 (1903-1904) yılları arası bilgileri ihtiva etmektedirler. Fakat şimdiye kadar 1320 yılına ait Maarif Nezareti Salnamesi'ne tesadüf edilememiştir. Bu salnameler vasıtasıyla tarihçe, teşkilat, okullar, dersler, öğretmenler, kütüphaneler, matbaalar ve gazeteler hakkında bilgilere ulaşmak

¹ 1312 Mamuratülaziz Vilayet Salnamesi, Vilayet Matbaası, 1312

² Karagöz Salnamesi, Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekası, 1326-1327

mümkündür. Bütün bu bilgiler ışığında bir bölgenin maarif yapılanması, eğitim ile ilgili mevcut durumu ve varsa değişiklikleri tespit edilebilmektedir.

Osmanlı Devleti, kendinden önceki Türk-İslam devletlerinin tecrübelerinden de faydalanarak eğitim alanında, özellikle Fatih Sultan Mehmet ve Kanuni Sultan Süleyman dönemlerinde, sistematik bir yapının oluşmasını sağlamıştır. Fakat ilerleyen zamanlarda, sosyal, ekonomik ve askerî alanlarda aksamaların meydana gelmesiyle devlet adamları, içinde bulunulan durumdan kurtulmak için çareler aramaya başlamış ve ilk olarak askerî alanda ıslahatlara girişmişlerdir. Avrupa'dan asker eğitmenlerin getirilerek, orduda ihdas edilmeleri ve *Mühendishane-i Berr-i Hümayun* ile *Mühendishane-i Bahr-i Hümayun*'un açılması ve bu okullarda, çeviri kitaplarla desteklenmiş kütüphaneler oluşturulması, yapılacak değişikliklerin ilk sinyalleridir. İşlevselliğini yitirdiği düşünülen klasik eğitim anlayışının ve kurumlarının yerini alabilecek yeni eğitim kurumlarının oluşturulması düşüncesi, askerî alan dışında da eğitim müesseselerinin yenileştirilmesi veya yeniden kurulmasıyla sonuçlanmıştır. Sıbyan mektepleri düzenlenerek yeni usûlde eğitim veren ibtidailere dönüştürülmüş, orta eğitim diyebileceğimiz rüşdiye ve idadiler kurulmaya başlanmıştır. Diğer yandan yabancı devletlerin kurdukları misyon istasyonları da, Osmanlı eğitim sahasının başka aktörleri olarak gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının hamiliği iddiasıyla her kademedeki eğitim faaliyetine girişmişlerdir³.

Devlet, eğitim faaliyetlerinin sağlıklı yürütebilmesi için, bu işi teşkilatlı bir hale getirmiş, 1857'de kurulan Maarif Nezareti zaman içerisinde her vilayete birer maarif müdürü atamıştır. 1869 tarihinde yayınlanan Maarif-i Umumiye Nizamnâmesi, teşkilatın idare ve görevlerini kanunî bir hükme bağlamıştır⁴. Gayrimüslim mektepler ise 1866'da kurulan gayrimüslim ve ecnebi mektepleri müfettişliğinin uhdesinde çalışmalarına devam etmişlerdir⁵.

Modern eğitim kurumları ortaya çıkmadan evvel, halkın bu ihtiyacını her yerde medrese olmadığından, genelde cami ve kiliseler karşılıyordu. Eğitimin bir vechesinin din temelli oluşu ve her dinde ilk amacın, inanç sahiplerini kendi öğretileri doğrultusunda birer mümin olarak yetiştirme dürtüsünün oluşu buna sebep olmuş gibi görünmektedir⁶.

Şimdi Osmanlı devletindeki eğitim-öğretim kurumlarının genel yapısından hareketle, bu kurumların Mamuratülaziz Vilayeti'ndeki durumlarını incelemeye çalışacağız.

³ Ünal Taşkın vd., "Maarif Salnamelerine Göre Çorum'da Eğitim Kurumları", *Çorum Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, S.1, Çorum, 2010, s. 71-72

⁴Maarif Nezareti nizamnamesi için bkz. Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, İstanbul, 1338, s. 469-509

⁵Ünal Taşkın, "1317 (1899-1900) Maarif Salnamesi'ne Göre Trabzon Vilayeti'nde Eğitim Kurumları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi-The Journal of International Social Research*, (Volume 2/7 Spring), 2009, s. 245

⁶Ünal Taşkın, "Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi-The Journal of International Social Research*, (Volume 1/3 Spring), 2008, s. 344

A. Sıbyan Mektepleri

Osmanlılar devrinde ilköğretim kurumlarını sıbyan mektepleri temsil ediyordu. Bu tip mekteplerin, hemen hemen her mahallede açılmasından mahalle mektebi, genellikle tek odalı ve taştan imar edildikleri için de taş mektep olarak adlandırılıyordu.

Sıbyan mektepleri padişahlar tarafından yaptırıldığı gibi valide sultanlar ve hayırsever kişiler veya ilgili yerdeki mahalle halkı tarafından da kurulabilirdi. Bu mekteplerin başlıca amaçları, çocuklara Kur'an okutmak, namaz kılma usullerini, namazda okunacak ayetleri ve duaları öğretmek ve biraz da yazı yazdırmak idi. Mekteplerin ilk örneği olan küttablarda sadece erkek çocuklar öğrenim görürken Osmanlılar devrinde kız çocukları da erkeklerle birlikte mekteplere devam ederlerdi. Bununla beraber sadece erkek veya kız çocuklarına ait sıbyan mektepleri de vardı. Kızların devam ettiği okullar *inas mektebi* adı altında faaliyetlerine devam etmekteydiler. Bazı mekteplerde erkek ve kız çocukları yan yana otururken bazılarında ise ayrı ayrı otururlardı⁷. Mesela, 1847 tarihli sıbyan mektepleri hocalarına dair olan talimatta bazı mekteplerde kız ve erkek çocukların yan yana oturtulması terbiye usullerine aykırı görülerek ayrılması istenmiş, 1858 tarihli tezkire ile Maarif Nezareti tarafından, Sultanahmet civarındaki 26 sıbyan mektebinde kız ve erkek öğrencilerin ayrı oturtulması istenmiştir⁸.

Sıbyan mekteplerine başlama yaşı ile ilgili farklı rakamlar söz konusudur. Bu rakamı 5-10 yaş arası⁹ gösterenler olduğu gibi, 5-6 yaşları¹⁰ arası diyenler ve bu rakamı daha aşağı çekenler de vardır¹¹.

Mektebe kaydolup başlamak, çocukların hayatında önemli bir olaydı. "*Bed'-i besmele cemiyeti*" ya da "*âmin alayı*" da denilen bu merasim, genellikle Kandil, Pazartesi veya Perşembe günleri düzenlenirdi. Ailenin varlıklı veya yoksul olmasına bağlı olarak bu merasim şekillenmekteydi¹².

Osmanlılar ıslahat ve yenilenme döneminde klasik dönemin eğitim ve öğretim müesseselerine de yeniden şekil verdiler. Yeniden şekil verilen eğitim ve öğretim müesseselerinden biri de sonradan ibtidai mekteb olarak adlandırılacak olan sıbyan mektepleridir. Sıbyan mektepleri, 1862'de ibtidai mekteplere dönüştürülerek yeni usûlde eğitim ve öğretime başladı ve bu ıslahat 1871'de genişleyerek devam etti. Ancak sıbyan mektepleri tamamen ortadan kalkmadı. Bir taraftan sıbyan mektepleri kendi içinde ıslahata tabi tutulurken, diğer taraftan da ibtidaiye programları geliştirildi. 1891'de, şehir ibtidaiileri 3, köy ibtidaiileri ise 4 yıl eğitim verecek şekildeydi. İbtidailerin ders dağılım cetvelleri aşağıda verilmiştir¹³.

⁷ Ünal Taşkın vd., *Elazığ Eğitim Tarihi*, Elazığ, 2010, s. 27-28

⁸ Vedat Günyol, "Mektep", *İA*, VII, İstanbul, 1972, s. 657

⁹ Mefail Hızlı, "Osmanlı Sıbyan Mektepleri", (edt. Güler Eren), *Osmanlı*, V, Ankara, 1999, s. 212

¹⁰ Cahit Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul, 1976, s. 19

¹¹ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara, 1988, s. 58

¹² Ü. Taşkın, "Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları", s.346-347

¹³ Cahit Baltacı, "Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim", *Türkler*, XI, 2002, s. 455

Tablo-1: Şehir İbtidailerini

Dersler	I. Yıl (Saat)	II. Yıl (Saat)	III. Yıl (Saat)
Elifba	12	-	-
Kur'an-ı Azimü'ş-Şan	12	6	5
Tecvid	-	2	2
İlm-i Hal	2	3	3
Ahlak	-	2	2
Sarf-ı Osmani	-	-	2
İmla	3	3	2
Kıraat	3	2	1
Mulahhak Tarih-i Osmani	-	-	1
Muhtasar Coğrafya-i Osmani	-	2	2
Hesap	1	2	2
Hüsn-i Hat	1	2	2
Yekun	22	22	25

Tablo-2: Köy İbtidailerini

Dersler	I. Yıl (Saat)	II. Yıl (Saat)	III. Yıl (Saat)	IV. Yıl (Saat)
Elifba-i Osmani	12	-	-	-
Ecza-yı Şerife (Cüzler)	12	-	-	-
Hesab-ı Zihni	6	2	-	-
Kur'an-ı Kerim	-	6	5	5
İlm-i Hal	-	3	3	3
Kıraat	-	3	3	3
Hatt ve İmla	-	2	2	2
Hesap	-	-	3	3
Yekun	30	16	16	16

Tablo-1 ve Tablo-2 incelenirse köy ibtidailerini programının daha ziyade okuma, yazma ve hesap gibi temel eğitim yeteneklerini geliştirmeye yönelik olduğu görülür. Şehir iptidailerini de ise bu durum biraz daha ayrıntılı hale getirilmiştir. Mesela şehir iptidailerini de hatt ve imla dersleri ayrı ayrı verilirken, köy ibtidailerini de dersler birleştirilerek II. yıldan sonra veriliyordu. Yine köy ibtidailerini de sarf, tecvid, ahlak, tarih ve coğrafya dersleri yoktu.

1892-1893 istatistiklerine göre, Mamuratülaziz Vilayeti'nde, 392 eski tarzda, 6 yeni tarzda toplam 398 mektep bulunmaktaydı¹⁴. 1905-1906 ders yılında ise, 77 erkek, 3 kız olmak üzere 80 mektep yeni tarzda eğitim öğretim vermekteydi¹⁵. Kamusu'l-Alam'da ise vilayet genelinde faaliyet gösteren ibtidaiye ve sıbyan mekteblerinin sayısının 215 olduğu kaydedilmiştir¹⁶. Maarif salnamelerine göre Mamuratülaziz

¹⁴ B. Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 86

¹⁵ B. Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 90

¹⁶ Şemseddin Sami, *Kamusu'l-Alam*, VI, İstanbul, 1316, s. 4332

Vilayeti'nde, Sultan Abdulhamit devrinde açılan iptidailerin yeri, yapılış tarihi ve masrafları aşağıda Tablo-3'te verilmiştir.

Tablo-3: Sultan Abdülhamit Devrinde Açılan Mektepler

Bulunduğu Kaza	Türü	Bulunduğu Yer	Yapılış Tarihi	Masrafı
Mamuratülaziz	İptidai	Kasabada	1312	5.700
Mamuratülaziz	İptidai	Kasabada	1308	2.750
Mamuratülaziz	İptidai	Kasabada	1311	Meçhul
Mamuratülaziz	İptidai	Sarını Nahiyesinde	1313	3.250
Mamuratülaziz	İptidai	Seli Nahiyesinde	1313	Meçhul
Mamuratülaziz	İptidai	Hoğ Nahiyesinde	1312	Meçhul
Mamuratülaziz	İptidai	Mollakendi Nahiyesinde	1313	2.050
Mamuratülaziz	İptidai	İringil Nahiyesinde	1313	Meçhul
Mamuratülaziz	İptidai	Şeyhacı Nahiyesinde	1313	Meçhul
Mamuratülaziz	İptidai	Aynikan Nahiyesinde	1313	Meçhul
Mamuratülaziz	İptidai	Çay Karaali Nahiyesinde	1313	Meçhul
Mamuratülaziz	İptidai	Hal Karyesinde	1309	2.500
Keban	İptidai	İsa Karyesinde	1313	1.700
Keban	İptidai	Tahir Nahiyesinde	1313	950
Keban	İptidai	Emir Karyesinde	1315	1.200
Keban	İptidai	Hevik Nahiyesine	1305	1.050
Egin	İptidai	Ağın (Serkevin) Nahiyesinde	1313	1.250
Egin	İptidai	İliç Nahiyesinde	1313	1.100
Egin	İptidai	İranik Nahiyesinde	1313	950
Egin	İptidai	Ayçika Karyesinde	1306	2.000
Egin	İptidai	Kemerkeb Karyesinde	1308	950
Egin	İptidai	Başkili Karyesinde	1317	1.750
Arapkir	İptidai	Şavtik Nahiyesinde	1313	950
Arapkir	İptidai	Matmur Nahiyesinde	1313	750
Malatya	Iptidai	Kasabada	1295	5.600
Malatya	Iptidai	İzollu Nahiyesinde	1313	1.200
Malatya	Iptidai	İspendere Nahiyesinde	1313	800
Malatya	Iptidai	Porga Nahiyesinde	1313	1.100
Malatya	Iptidai	Gözene Nahiyesinde	1313	1.300
Akçadağ	İptidai	Polad Nahiyesinde	1313	750
Akçadağ	İptidai	Hekimhan Nahiyesinde	1313	850
Akçadağ	İptidai	Levend Nahiyesinde	1313	1.000
Akçadağ	İptidai	Kelenc(Kelbekim) Nahiyesinde	1313	600
Akçadağ	İptidai	Ayvalı Nahiyesinde	1313	50
Akçadağ	İptidai	Hasan Çelebi	1313	700
Behisni	İptidai	Tut Nahiyesinde	1313	1.100
Behisni	İptidai	Şam Bayadı Nahiyesinde	1313	850
Behisni	İptidai	Belviran Nahiyesinde	1313	600
Behisni	İptidai	Perveri Nahiyesinde	1313	700
Behisni	İptidai	Sürgü Nahiyesinde	1313	1.200
Behisni	İptidai	Hevidi Nahiyesinde	1313	500

Behisni	İptidai	Keysun Nahiyesinde	1313	400
Behisni	İptidai	Kızıl İn Nahiyesinde	1313	850
Behisni	İptidai	Kuyucak Nahiyesinde	1313	650
Hısn-ı Mansur	İptidai	Koçalı Nahiyesinde	1313	900
Hısn-ı Mansur	İptidai	Samsad Nahiyesinde	1313	1.300
Hısn-ı Mansur	İptidai	Celkan Nahiyesinde	1313	750
Hısn-ı Mansur	İptidai	Karıcık Nahiyesinde	1313	600
Kahta	İptidai	Aluta Nahiyesinde	1313	800
Kahta	İptidai	Sıncık Nahiyesinde	1313	1.000
Kahta	İptidai	Tukari Nahiyesinde	1313	750
Hozat	İptidai	Kasabada	1294	5.600
Hozat	İptidai	Sin Nahiyesinde	1314	1.250
Hozat	İptidai	Tekedik (Dik) Nahiyesinde	1313	650
Mazgird	İptidai	Pah Nahiyesinde	1308	1.500
Mazgird	İptidai	Dere Nahiyesinde	1313	780
Mazgird	İptidai	Muhdi Nahiyesinde	1313	550
Kızıl Kilise	İptidai	Kasabada	1294	2.200
Kızıl Kilise	İptidai	Ramazan Nahiyesinde	1313	300
Çarsancak	İptidai	Pertek Nahiyesinde	1316	2.500
Çarsancak	İptidai	Daşgird (Eskird ve Şavak) Nahiyesinde	1313	600
Çemişgezek	İptidai	Daskuvan Nahiyesinde	1313	1.200
Çemişgezek	İptidai	Germili Nahiyesinde	1314	1.500
Çemişgezek	İptidai	Başvarnik (Vartinik)	1313	1.750
Çemişgezek	İptidai	Başkuvan	-	-
Ovacık	İptidai	Çarpazin(Çarzapan) Nahiyesinde	1314	780
Ovacık	İptidai	Dere Nahiyesinde	1314	975
Pütürge	İptidai	Sinan Nahiyesinde	1316	780
Pütürge	İptidai	-	1317	950
Pütürge	İptidai	Telmo Nahiyesinde	1318	535

Mamuratülaziz kazasında 12, Malatya'da 5, Çemişgezek ve Keban'da 4, Akçadağ ve Eğin'de 6, Kızıl Kilise, Çarsancak, Ovacık ve Arapkir'de 2, Behisni'de 9, Hısn-ı Mansur'da 4, Kahta, Pütürge, Hozat ve Mazgird'de 3 ibtidai mekteb Sultan II. Abdulhamit devrinde açılmıştır. Merkez kaza olması münasebetiyle Mamuratülaziz en fazla mektebin faaliyete geçtiği yer olarak görülmektedir. Mamuratülaziz'i 9 mekteple Behisni takip etmektedir. Kızıl Kilise, Çarsancak, Ovacık ve Arapkir kazaları ise 2 mekteple, kazalar içinde yeni açılan en az mektep sayısına sahiptir. Kızıl Kilise'de 1294 (1877-78) ve Malatya'da 1295 (1878-79) yılında açılan mektepler en erken açılan mektepler iken, en geç açılan mektep ise 1318 (1900-01) tarihlidir ve Pütürge Kazası Telmo Nahiyesi'ndedir. Mekteplerin çoğunlukla hizmete başladıkları zaman ise 1313 (1895-96) yılıdır. İlk faaliyete geçen mektepler ile diğer mektepler arasında böyle bir zaman farkının oluşmasında kanaatimizce 93 Harbi, I. Meşrutî meclisin kapatılması gibi bir takım hadiseler etkili olmuş gibi görünmektedir. Devletin uğraşmak zorunda kaldığı başka meseleler, eğitim mekanizmasının da işlemlerini zorlaştırmış gibi görünmektedir.

B. Rüşdiyeler ve İdadiler

Rüşdiyeler, sıbyan mekteplerinin programının takviyesiyle meydana gelen orta seviyedeki okullardır. İlk açılan rüşdiyeler (Mekteb-i Maarif-i Adli ve Ulum-ı Edebiye), memur yetiştirmek ve mevcut memurların bilgilerini arttırmak üzere kurulmuşlardır. II. Mahmut tarafından 5 Şubat 1839 tarihinde açılan rüşdiyelerin, önceleri sıbyan mekteplerinin üstünde *sınıf-ı sanî* olarak açılması düşünülmüşken, daha sonra bunların adının rüşdiye olması kararlaştırılmış ve Mekatib-i Rüşdiye Nezareti kurulmuştur. Rüşdiyeler ilk açıldığında 4 yıllık bir eğitim amaçlanmıştır. Fakat 21 Mart 1850'de Daru'l-Maarif'in açılmasıyla bu süre 6 yıla çıkarılmış, 1863'te 5, 1869'da 4 ve son olarak da 1892'de 3 yıla indirilmiştir¹⁷.

Rüşdiyelerin programı da çeşitliliğine göre değişiklikler göstermiştir. Genel olarak bu mekteplerin, hem yüksek öğretime, hem mesleğe yönelik programları uyguladığı görülmektedir. Rüşdiye mekteplerine bir iki defa Kur'an-ı Kerimi hatmetmiş ve ilm-i hal okumuş olan öğrencilerin alınması öngörülmüştür. Bu mektepte okunacak dersler ise Türkçe, Tuhfe ve Nuhbe, Sübha-i Sıbyan gibi dil, Birgivi Risalesi ve diğer ahlak kitapları, hat ve kitabet dersleri olarak programlanmıştır. Bu mektebi bitiren öğrenciler kabiliyet ve başarısına göre, kurulmuş olan yüksek okullardan istedikleri birine alınıyorlardı. 1846 talimatnamesine göre, buralarda Kur'an-ı Kerim, Akaid, Arapça, Hesap ve yazı öğretilmekteydi. 1848'de bu programa Farsça, Coğrafya ve Hendese ilave edildi¹⁸. 1867'ye kadar rüşdiyelere yalnızca müslüman öğrenciler alınırken, bu tarihten sonra gayrimüslim çocukları da alınmıştır¹⁹. Ayrıca rüşdiyeler, erkek, kız, karışık, askeri ve özel statüde açılabilirlerdi. İlk açılan kız (inas) rüşdiyelerinde öğrencileri okutacak bayan öğretmen olmadığı için, nakış derslerini bayanlar, diğer dersleri ise erkek öğretmenler vermiştir. Bu okullara bayan öğretmen yetiştirmek üzere 1870 yılında, Darülmualimat açılmıştır²⁰.

İstanbul'da rüşdiyeler yaygınlaştıkça, vilayetlerde de açılması için 1853 yılında bir karar alınmıştır. Vilayetlerde rüşdiye açılabilmesi için bir takım şartlar öne çıkarılmıştır ve Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde bu durum açıklanmıştır. 1869 yılında ilan edilen Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'ne göre, beş yüz haneden fazla olan kasabalarda, halkı sadece müslüman ise bir İslam rüşdiyesi, yalnız Hristiyan ise bir Hristiyan rüşdiyesi açılabilir. Halkı karışık olan yerlerde Müslümanlar ve Hristiyanlar birer rüşdiye açabileceklerdi. Ancak nüfusu karışık olan kasabalarda rüşdiye açılabilmesi için, gayrimüslim halkın yüz haneden fazla olması şartı vardı²¹.

1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'yle, İslam ve gayrimüslim tebaayı birbirine kaynaştırmak amacıyla, dört yıllık rüşdiyelerin üstünde öğrenim süresi üç yıl

¹⁷Ü. Taşkın, "1317 (1899-1900) Maarif Salnâmesine Göre Trabzon'da Eğitim Kurumları", s. 248

¹⁸Ü. Taşkın, "1317 (1899-1900) Maarif Salnâmesine Göre Trabzon'da Eğitim Kurumları", s. 248

¹⁹Cahit Baltacı, "Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim, *Türkler*, XI, 2002, s. 455

²⁰Muammer Demirel, "Türk Eğitim Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri", *Türkler*, XV, 2002, s. 54

²¹B. Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 93; M. Demirel, "Türk Eğitim Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri", s.53

olacak şekilde idadi adı verilen okullar açılmıştır. Önceleri Harbiye'ye girecek gençleri yetiştirmek amacıyla oluşturulmuş hazırlık sınıflarına idadi adı veriliyordu. Nizamnameye göre sancak merkezlerinde açılacak bu okullarda, çift öğretim dili bulunan bir okul tipi düşünülmüş ve rüşdiyelerle beraber eğitimi yedi yıl olarak tasarlanmıştır. 1873 yılında ilk Mülki İdadi'nin açılmasıyla da bu fikir uygulamaya konulmuştur²².

İdadilerin kurulması devlet için önemli bir olay olarak kabul edilmiş olmasına rağmen kaynak bulamama, daha açık bir ifadeyle parasızlık yüzünden hemen açılmaları mümkün olmamıştır. Bina inşası için gerekli miktarın karşılanamaması, ilk aşamada bu okulların kiralık yerlerde açılması sonucunu doğurmuştur. Sadrazam Sait Paşa, 1883 yılından itibaren, birtakım vergilerin eğitim için alınmasını sağlayarak, idadilerle birlikte diğer eğitim kurumları için de bir kaynak oluşturmuşsa da, bu durum kısa bir müddet sonra Maarif Komisyonu tarafından tenkit edilmiştir. Komisyon, üç yıl olan idadilerin eğitim süresinin dört yıla çıkarılması yönünde karar almanın yanı sıra; her vilayet ve sancak merkezinde, idadilerin açılmasını faydasız bulduğu yönünde bir görüş belirtmiştir. Buna sebep olarak da rüşdiyelerin kendi programlarındaki dersleri öğretmensizlik yüzünden uygulayamadıkları ve bu derslerin bir kısmının iptidailerde, bir kısmının da idadilerde okutulabileceği gösterilmiştir. Bunun yanında taşra maarif yetkilileri, *maarif vergisi* adı altında halktan toplanan vergilerin, yöre çocukları dururken idadilere ve İstanbul'daki yüksek okullara aktarılmasının haksızlığına değinerek durumu protesto etmişlerdir²³.

Taşra idadileri maddi zorluklar sebebiyle maarif geliri az olan vilayetlerde beş yıllık neharî (gündüzlü), diğerlerinde yedi yıllık leylî (yatılı) olmak üzere iki şekilde faaliyet göstermiştir. Mamuratülaziz İdadisi, yatılıya dönüştürülüp, faaliyetine devam edecek okullardandı. Fakat yatılı hale getirilecek veya ilk defa yatılı olarak açılacak idadilerin inşaat masraflarından çok yıllık masrafları devlete ağır bir yük oluşturuyordu²⁴. Mamuratülaziz idadisinin yıllık masrafı aşağıda Tablo-4'te verilmiştir. Buna göre Mamuratülaziz idadisi devlete, toplamda 232.320 guruşluk bir maliyeti vardı.

²²Faik Reşit Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış*, Ankara 1964, s. 45

²³B. Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 119-120

²⁴B. Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 123

Tablo-4: Mamuratül Leyli İdadisinin Yıllık Masrafı

MASRAFI	MİKTAR (Guruş)
Okul Müdürü Maaşı	9.000
Öğretmenlerin Maaşı	87.600
Muavin ve Mubassır Maaşları	11.400
Diğer Memurlar	11.400
Hademelerin Maaşı	16.920
Tevzi'-i Mükâfat (Ödüllendirme)	2.250
Tenvirât (Donatım)	4.000
Mekûlât (Yiyecek)	50.000
Melbûsât (Giyecek)	30.000
Mahrûkât (Yakacak)	6.000
Müteferrik (Diğer)	2.000
Sağlık	1.500
TOPLAM	232.320

Mamuratülaziz idadisinin yatılıya dönüştürülmesi sebebiyle mevcut idadiye çamaşırhane, odunluk, mutfak, kiler, hamam ve abdesthane bölümlerinin eklenmesine karar verilmiştir ki²⁵ bu durum dönüştürülecek okulların bina olarak da yetersiz olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla bazı bölgelerde, yatılıya dönüştürülecek olan idadilerin masrafları katlanarak artmıştır.

Rüşdiye mekteplerinde II. Meşrutiyet Devri'nde yapı ve program değişiklikleri yapılmış, 1913 yılında rüşdiyeler ibtidailerle birleştirilmiştir. Fen ve sayısal derslerin ağırlık kazandığı II. Meşrutiyet Devri'nde, Avrupa müfredatını takip edecek müstakil numune rüşdiyeleri kurulmuştur²⁶.

Aşağıdaki Tablo-5'te Maarif Salnamelerine göre, Mamuratülaziz Vilayeti'nde bulunan İdadi ve Rüşdiye Mektepleri öğrenci, öğretmen ve hademe sayılarıyla birlikte verilmiştir²⁷.

²⁵ BOA, İ.MF. 3/1313B-5, 21/B/1313

²⁶M. Demirel, "Türk Eğitim Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri", s. 54

²⁷ 1316 Maarif Nezareti Salnamesi, s. 1168-1173; 1317 Maarif Nezareti Salnamesi, s. 1368-1372; 1318 Maarif Nezareti Salnamesi, s. 1540-1544; 1319 Maarif Nezareti Salnamesi, s. 874-877; 1321 Maarif Nezareti Salnamesi, s. 650-654

Tablo-5: Mamuratülaziz Vilayeti'nde Bulunan İdadi ve Rüşdiye Mektepleri Öğrenci, Öğretmen ve Hademe Sayıları

Adı	Öğrenci Sayısı					Öğretmen Sayısı					Hademe Sayısı				
	1316	1317	1318	1319	1321	1316	1317	1318	1319	1321	1316	1317	1318	1319	1321
Mamuratülaziz İdadisi	53	36	58	58	140	15	11	11	9	10	7	2	2	2	2
Malatya İdadisi				141	109				6	6				2	2
Hüseyinlik Rüşdiyesi	32	26	27	25	35	2	2	3	3	3	1	1	1	1	1
Arapkir Rüşdiyesi	67	56	54	54	60	3	3	3	3	3	1	1	1	1	1
Arapkir Eskişehir Rüşdiyesi	40	43	42	42	43	2	2	2	2	3	1	1	1	1	1
Eğir Rüşdiyesi	51	59	30	53	67	2	2	2	2	2	1	1	1	1	1
Ağır Rüşdiyesi	60	67	35	35	57	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Arguvan Rüşdiyesi	35	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-
Keban Rüşdiyesi	-	71	51	44	23	-	1	1	1	2	-	1	1	1	1
Malatya Rüşdiyesi	123	113	111			4	4	3			1	1	1		
Hısn-ı Mansur Rüşdiyesi	59	49	52	44	57	2	2	2	2	2	1	1	1	1	1
Hekimhan Rüşdiyesi	51	69	69	69	61	1	1	1	1	2	1	1	1	1	1
Behisni Rüşdiyesi	28	27	37	37	32	2	2	2	2	2	1	1	1	1	1
Hozat Rüşdiyesi	17	21	21	27	30	2	2	2	2	2	1	1	1	1	1
Çemişgezek Rüşdiyesi	58	44	42	42	49	2	3	3	3	3	1	1	1	1	1
Peri Rüşdiyesi	32	37	37	35		1	1	1	1		1	1	1	1	
Çarsancak Rüşdiyesi					37					1					1
Pertek Rüşdiyesi	23	6	50	50	42	2	2	2	2	2	1	1	1	1	1
Mazgird Rüşdiyesi	21	22	25	25	33	2	2	2	2	1	1	1	1	1	1
Mamuratülaziz	35	68	69	69	85	3	3	3	2	1	1	1	1	1	1

iz Kız Rüşdiyesi															
Mamuratülaz iz Askeri Rüşdiyesi	16 0	16 0	-	-	12 5	12	15	-	-	14	-	-	-	-	2

Tablo-5'e göre, 1316 (1898-1899) yılı itibariyle Mamuratülaziz Vilayeti'nde Çarsancak dışındaki bütün nahiyelerde rüşdiyelerin olduğunu görüyoruz. Mamuratülaziz Vilayeti'nin merkezi hüviyetindeki Mamuratülaziz'de, Mamuratülaziz, Hüseyinik, Mamuratülaziz Kız ve Mamuratülaziz Askeri adları altında dört rüşdiye bulunmaktaydı. Maddi zorluklar nedeniyle taşra idadilerinin, beş ve yedi yıllık olmak üzere ikiye ayrıldığını yukarıda izah etmiştik. Bu açıdan bakıldığında Mamuratülaziz Rüşdiyesi'nin, idadiye dönüştürüldüğünü söyleyebiliriz. Maarif salnamelerine göre 1316-1318 yılları arasında rüşdiye olarak hizmet veren ve 1319 yılı itibariyle idadiye dönüştürülen Malatya Rüşdiyesi de bu türden bir değişimi yaşamıştır (bkz. Tablo- 5). Beş ve yedi yıllık bir programa tabi tutulan taşra idadilerinin bu her iki tipi de rüşdiye sınıflarını içine alıyordu.

Yukarıda Tablo-5 incelenirse en geç açılan rüşdiye, Çarsancak rüşdiyesidir. Maarif salnamelerine göre 1321'de, 37 öğrenci, 1 öğretmen ve 1 hademe ile hizmet vermeye başlamıştır. Yine Tablo-5 incelendiğinde 1316 yılında Arguvan Rüşdiyesi olarak kayıt altına alınan fakat sonraki yıllarda ismine tesadüf edemediğimiz bir rüşdiye bulunmaktadır. Bu rüşdiye muhtemelen daha sonra Keban Rüşdiyesi adıyla kayıt altına alınan rüşdiye olmalıdır. Zira Keban kazasındaki rüşdiyenin, Arguvan Nahiyesi'nde olduğunu maarif salnamelerinden öğreniyoruz²⁸.

Tablo-5'teki verilere göre, 1319 (1901-1902) yılına kadar idadi mertebesinde sadece bir okul vardır. Bu tarihten itibaren hizmet vermeye başlayan Malatya İdadisi ile beraber bu sayı ikiye çıkmıştır. Mamuratülaziz idadisinde 1316 yılında 53 öğrenci eğitim görürken, bu öğrencilerden 10 Müslüman, 1 gayrimüslim ücretli yatılı, 12 Müslüman, 3 gayrimüslim ücretsiz yatılı ve 23 Müslüman, 4 gayrimüslim ise gündüz devam edenlerden oluşmaktaydı. 1317 yılında öğrenci sayısı 36'ya düşmüştür. Bu öğrencilerin 6 tanesi gayrimüslim öğrencilerden oluşuyordu. 1318 ve 1319 yıllarında öğrenci sayısı yükselerek 58'e çıkmıştır. Eğitim gören öğrencilerin dinî dağılımı ise 53 Müslüman, 5 gayrimüslim şeklindedir. 1321 yılında ise öğrenci sayısı 140 olmuştur. Müslüman öğrenciler 138 kişiden ibaretken, gayrimüslim öğrencilerin sayısı bu dönemde 2'ye düşmüştür. Malatya idadisi hizmet vermeye başladığı 1319 yılı itibariyle 141 öğrenciye sahipti. Fakat bu öğrencilerin dinî dağılımı hakkında veriler mevcut değildir. 1321 yılında ise öğrenci sayısı 109'a düşmüştür ki bu öğrencilerin 105'i Müslüman, 4'ü ise gayrimüslimdir. Bu okullarda eğitim gören gayrimüslim öğrenci sayısının az olmasının muhtemel sebebi, yabancı devletlerin açtıkları okullar ile gayrimüslim tebaanın kendine ait okullarının bulunması olmalıdır. Zira bahsedilen bu okulların rüşdiye programları mevcut bulunuyordu (bkz. Tablo-10, Tablo-11, Tablo-12).

²⁸ 1316 Maarif Nezareti Salnamesi, s. 1178; 1317 Maarif Nezareti Salnamesi, s. 1380

Aşağıdaki Tablo-6'da Maarif salnâmelerine göre, Mamuratülaziz Vilayeti'nde bulunan rüşdiye ve idadi mekteplerinin idarecileri, öğretmenleri, diğer görevlileri ve dersleri verilmiştir²⁹. Tablo incelenirse, idadideki dersler hakkında da bilgiler elde etmek mümkündür. Türkçe yanında Arapça, Farsça, Ermenice ve Fransızca dilleri ile Hesap, Hendese, Tarih, İlm-i Eşya, Ahlak, Coğrafya, Usul-ı Defteri, Cebir, Sıhhiye, Kozmoğrafya, Kavanin, Kimya, Makine, Müselsat, Malumat-ı Fenniye Hüsn-i Hatt ve Resim gibi derslerin eğitimi verilmektedir.

Tablo-6: Mamuratülaziz Rüşdiye ve İdadilerinin Çalışanları ve Dersleri

Adı	Öğretmenler
Mamuratülaziz İdadisi	Müdür, Fransızca Muallimi Sezai Efendi ³⁰ Muavin-i Evvel, Kitabet-i Resmiye, Cebir ve Coğrafya Muallimi Zeki Efendi ³¹ Muavin-i Sani, Usul-i Defteri, Müselsat, Makine, Hikmet, Malumat-ı Fenniye ve Kimya Muallimi Refet Efendi ³² Katip ve Mübaya Memuru Mehmet Efendi ³³ Anbar Memuru Nuri Efendi ³⁴ Tabip Murteza Efendi ³⁵ Hesap Muallimi Mustafa Efendi ³⁶ Arapça Muallimi Ahmet Asım Efendi ³⁷ Kozmoğrafya ve Kavanin Muallimi Hasan Efendi ³⁸ Resim Muallimi Halil Efendi ³⁹ Türkçe ve Ulum-ı Diniye Muallimi Tevfik Efendi ⁴⁰ Ahlak, Hendese, Mevalid, Edebiyat, Farsça ve Tarih Muallimi Ahmet Efendi ⁴¹ Malumat-ı Ziraiye ve Sıhhiye Muallimi Abdulkerim Bey ⁴² Farsça Muallimi Hacı Reşit Efendi ⁴³ Türkçe Muallimi Mahmut Efendi ⁴⁴ Kitabet Muallimi Mustafa Efendi ⁴⁵ Hüsn-i Hat Muallimi Hacı İbrahim Efendi Ermenice Muallimi Ohannes Efendi ⁴⁶ Mubassır Hacı Esat Efendi ⁴⁷ Mubassır Nuri Efendi ⁴⁸

²⁹1316 Maarif Nezareti Salnâmesi, s.855; 1317 Maarif Nezareti Salnâmesi, s.951; 1319 Maarif Nezareti Salnâmesi, s.379, 381; 1321 Maarif Nezareti Salnâmesi, s.345, 347, 348.

³⁰ 1318'de Müdür, Fransızca ve Kavanin-i Heyet muallimi Mehmet Şükrü Efendi'dir. 1319'da Mehmet Şükrü Efendi'nin müdürlük görevi devam etmekte olup Fransızca, Hendese, İlm-i Eşya, Usul-ı Defteri ve Cebir muallimliklerini de yürütmektedir. 1321'de Müdürlük; Hendese, Cebir, Fransızca, Türkçe ve Usul-ı Defteri muallimlikleri görevini yürüten kimse yoktur.

³¹ 1317'de Zeki Efendi, bu derslere ek olarak Usul-ı Defteri ile İnşa ve Kitabet derslerinin de muallimidir. 1318'de Zeki Efendi muallim-i evvel olmanın yanı sıra sadece Usul-i Defteri ve Coğrafya muallimliği yapıyordu. 1319'da Zeki Efendi görevde değildir. Ayrıca Muavin-i Evvel rütbesinde biri olmayıp Zeki Efendi'nin muallimlik yaptığı derslerin bir kısmı müdüre bir kısmı da diğer muallimlere dağıtılmıştır. 1321'de bu görevi yürüten kimse yoktur.

³² 1318'de bu görevi Adil Efendi yürütüyordu ve ek olarak Hikmet, Kimya, Makine, Malumat-ı Nafia ve Müselsat muallimliği yapıyordu. 1319'da Refet Efendi görevde değildir. Ayrıca Muavin-i Sani rütbesinde kimse yoktur. 1321'de bu görevi yürüten kimse yoktur.

Malatya İdadisi	Müdür, Fransızca, Hendese, Cebir, Hıfzussıhha ve Resim Muallimi Nabi Bey ⁴⁹ Türkçe, Arapça ve Tarih Muallimi Tevfik Efendi ⁵⁰ Türkçe ve Akaid Muallimi Mahmut Efendi ⁵¹ Türkçe, Farsça ve Ahlak Muallimi Reşid Efendi ⁵² Hesap, Coğrafya, İlm-i Eşya ve Usul-ı Defteri Muallimi Ali Rıza Efendi ⁵³ Ulum-ı Diniye ve Ahlakiye ve Türkçe Muallimi Ali Efendi ⁵⁴ Hüsn-i Hat Muallimi Abidin Edendi ⁵⁵ Mubassır Nuri Efendi ⁵⁶
Hüseyinik Rüşdiyesi	Muallim-i Sani Muharrem Efendi ⁵⁷ Muavini Salim Efendi ⁵⁸ Rika Muallimi Hasan Efendi
Arapkir Rüşdiyesi	Muallim-i Evvel Halil Bayram Efendi Muallim-i Sani Ömer Efendi ⁵⁹ Rika Muallimi Yusuf Efendi ⁶⁰
Arapkir Eskişehir Rüşdiyesi	Muallim-i Evvel Vehdi Efendi ⁶¹ Muallim-i Sani ve Rika Muallimi Hasan Efendi ⁶²

³³ Sadece 1316 yılında yazılmıştır.

³⁴ Sadece 1316 yılında yazılmıştır.

³⁵ Sadece 1316 yılında yazılmıştır.

³⁶ 1321'de Hesap ve Coğrafya muallimliğini Ahmet Efendi yapmaktadır.

³⁷ 1319'da Ahmet Asım Efendi, Arapçanın yanı sıra Farsça muallimliği de yapmaktadır. 1321'de Ahmet Asım Efendi Ulum-ı Diniye ve Ahlakiye ile Türkçe derslerinin muallimliğini yürütmektedir.

³⁸ 1317'de bu dersin muallimliği münhaldir. 1318, 1319 ve 1321'de bu ders yoktur.

³⁹ 1319 ve 1321'de Ferit Efendi

⁴⁰ 1321'de Tevfik Efendi Arapça, İlm-i Eşya ve Tarih derslerinin muallimliğini yapmaktadır.

⁴¹ 1319'da Ahmet Fuad Efendi, Coğrafya, İnşa, Kitabet, Tarih, Ahlak ve Edebiyat muallimliği yapmaktadır.

⁴² Sadece 1321'de kaydedilmiştir.

⁴³ Sadece 1321'de kaydedilmiştir.

⁴⁴ Sadece 1321'de kaydedilmiştir.

⁴⁵ Sadece 1321'de kaydedilmiştir.

⁴⁶ 1317'de Kivork Efendi, 1318 ve 1319'da Kiğork Efendi olarak yazılmıştır. 1321'de Hafız Mehmed Efendi

⁴⁷ 1321'de yazılmamıştır.

⁴⁸ Sadece 1316 yılında yazılmıştır.

⁴⁹ 1321'de müdür Muharrem Efendi olup Malumat-ı Ziraiye ve Sıhhiye, Resim, Hendese ve Türkçe muallimliği yapmaktadır.

⁵⁰ 1321'de Tevfik Efendi, Coğrafya, Cebir ve Tarih muallimidir.

⁵¹ 1321'de Mahmut Efendi Arapça ve Farsça muallimidir.

⁵² 1321'de yazılmamıştır.

⁵³ 1321'de Ali Rıza Efendi, İlm-i Eşya, Usul-ı Defteri, Hesap, Kitabet ve Türkçe muallimliği yapmaktadır.

⁵⁴ Sadece 1321'de kaydedilmiştir.

⁵⁵ Sadece 1321'de kaydedilmiştir.

⁵⁶ 1321'de yazılmamıştır.

⁵⁷ 1317 ve 1318'de Hafız Muharrem Efendi olarak yazılmıştır.

⁵⁸ 1316 ve 1317'de muallim muavinliği rütbesinde biri yoktur. 1321'de Hafız Mehmed Efendi

⁵⁹ 1321'de Yusuf Efendi

⁶⁰ 1318'de Yusuf Ziya Efendi olarak yazılmıştır. 1319'da Hacı Mahmut Efendi, 1321'de Mahmut Efendi

⁶¹ 1319'da yazılmamıştır.

Eğin Rüşdiyesi	Muallim-i Evvel Osman Efendi Muallim-i Sani ve Rika Muallimi Niyazi Efendi ⁶³
Ağın Rüşdiyesi	Muallim-i Evvel ve Hat Muallimi Mustafa Efendi ⁶⁴
Arguvan (Keban) Rüşdiyesi	Muallim-i Sani ve Rika Muallimi Cib Efendi ⁶⁵ Muavini Abdulkerim Efendi ⁶⁶
Malatya Rüşdiyesi ⁶⁷	Muallim-i Evvel ve Hat Muallimi Tevfik Efendi Muallim-i Sani Mahmut Efendi Muallim-i Salis Reşit Efendi Fransızca Simon Efendi ⁶⁸
Hısn-ı Mansur Rüşdiyesi	Muallim-i Sani Mustafa Efendi Rika Muallimi Cemal Efendi
Hekimhan Rüşdiyesi	Muallim-i Sani ve Hat Muallimi Mahmut Efendi ⁶⁹ Muavini Ahmet Şükrü Efendi ⁷⁰
Behisni Rüşdiyesi	Muallim-i Evvel Yunus Efendi Hat Muallimi Mehmet Efendi ⁷¹
Hozat Rüşdiyesi	Muallim-i Evvel Numan Efendi ⁷² Rika Muallimi Nuri Efendi ⁷³
Çemişgezek Rüşdiyesi	Muallim-i Evvel Mustafa Efendi Muallim Muavini Süleyman Efendi ⁷⁴ Rika Muallimi İsmail Efendi
Peri (Çarsacak) Rüşdiyesi	Muallim-i Sani ve Hat Muallimi İsmail Efendi
Pertek Rüşdiyesi	Muallim-i Evvel Abdullah Efendi ⁷⁵ Rika Muallimi Şakir Efendi
Mazgirt Rüşdiyesi	Muallim-i Sani Ali Efendi ⁷⁶ Rika Muallimi Abdulaziz Efendi ⁷⁷
Mamuratülaziz Kız Rüşdiyesi	Muallime-i Evvel Fatma Refika Hanım ⁷⁸ Muallime-i Sani münhaldır ⁷⁹ Mubassire Ümmügülsüm Hanım ⁸⁰

⁶² 1318 ve 1319'da Hasan Efendi yerine ise Hasan Hicabi Efendi yazılmıştır. 1321'de Muallim-i Sani Rüştü Efendi, Hat Muallimi ise Ahmet Şerif Efendi'dir.

⁶³ 1318 ve 1319'da Niyazi Efendi yerine ise Ali Niyazi Efendi yazılmıştır

⁶⁴ 1318, 1319 ve 1321'de muallim Abdullah Efendi'dir.

⁶⁵ 1318'de Muallim-i Sani ve Hat Muallimi Hacı Hasib Efendi olarak yazılmıştır.

⁶⁶ Sadece 1321'de yazılmıştır.

⁶⁷ 1319'da Malatya Rüşdiyesi, idadiye dönüştürüldüğünden 1319 ve sonraki tarihlerdeki eğitim kadrosu yukarıda Malatya İdadisi başlığı altında verilmiştir.

⁶⁸ 1316'da münhaldır. 1318'de bu ders yoktur.

⁶⁹ 1317 ve 1318'de Hacı Mahmut Efendi olarak yazılmıştır.

⁷⁰ Sadece 1321'de yazılmıştır.

⁷¹ 1318 ve 1319'da Mehmet Fuad Efendi, 1321'de ise Fuad Efendi olarak yazılmıştır.

⁷² 1318'de Lokman Efendi olarak yazılmıştır. 1321'de Hafız Ali Efendi

⁷³ 1321'de Mahmut Efendi

⁷⁴ 1316'da muallim muavinliği rütbesinde biri yoktur.

⁷⁵ 1318, 1319 ve 1321'de Mustafa Efendi

⁷⁶ 1321'de Muallim-i Sani ve Hat Muallimi Hafız Mehmet Tevfik Efendi'dir.

⁷⁷ 1317'de Aziz Efendi olarak yazılmıştır. 1321'de yazılmamıştır.

Mamuratülaziz Askeri Rüşdiyesi ⁸¹	Müdür Mustafa Şerifüddin Efendi (Kolağası) ⁸² Dahiliye Zabiti Talat Efendi (Yüzbaşı) ⁸³ Dahiliye Zabiti Halil Refet Efendi (Mülazım-ı Sani) ⁸⁴ Dahiliye Zabiti Abdullah Efendi (Mülazım-ı Evvel) ⁸⁵ Fransızca Muallimi Mustafa Vasfi Efendi (Yüzbaşı) Riyaziye Muallimi Mustafa Nail Efendi (Mülazım-i Evvel) ⁸⁶ Coğrafya Mustafa Amil Efendi (Mülazım-i Evvel) ⁸⁷ Resim Salih Efendi ⁸⁸ Arapça Muallimi İbrahim Efendi ve İbrahim Halil Efendi ⁸⁹ Farsça Muallimi Reşit Efendi ⁹⁰ İlmihal ve Kavaid Muallimi Ali Efendi ⁹¹ İmla Muallimi Abdulhamit Efendi ⁹² Hüsn-i Hat Muallimi Hacı İbrahim Efendi ⁹³

C. Medrese

Osmanlı klasik döneminde ilköğretim kurumunu ifade eden sıbyan mektebinin üstünde, orta ve yüksek eğitim veren kurumlara medrese denilmiştir. Daha önce Nişabur civarında kurulan eğitim müesseselerine de bu ad verilmekteydi.

Başlangıçta sistemli bir eğitim faaliyetinden söz edilmese de, İslam dünyasında eğitimin ve öğretimin, dinin ilkelerini öğretmek üzere, temeli Hz. Peygamber dönemine kadar götürülebilir. İslam devletinin sınırlarının genişlemesi, Mısır, Hind, Sasanî, Bizans ve Türk coğrafyalarının zengin kültürel birikimleriyle karşılaşmaları sonucunda Müslüman fatihler, ister istemez birçok felsefi fikirlerle karşı karşıya kalmışlar ve bir takım inanca ait tartışmaların müdahili durumunda kalmışlardır. Dolayısıyla, bu şartlar, X. asırdan itibaren İslam dünyasında, devletin kontrolü dışında ve camilerden bağımsız medreselerin oluşmasına yol açmıştır⁹⁴.

Hz. Peygamber döneminde Medine’de Kur’an eğitimi yapan Darulkurra’nın medreselerin doğuşunda bir başlangıç olduğu ileri sürülmesine rağmen Mescid-i

⁷⁸ 1318 ve 1319’da Zeliha Hanım, 1321’de yazılmamıştır.

⁷⁹ 1321’de Nuriye Hanım

⁸⁰ 1321’de yazılmamıştır.

⁸¹ 1318 ve 1319’da kaydedilmemiştir

⁸² 1317’de müdür Kolağası Hakkı Efendi’dir. 1321’de müdür vekili ve Lisan Muallimi Kolağası Mustafa Vasfi Efendi’dir.

⁸³ 1317’de münhaldir. Fakat Mülazım-i Sani rütbesinde üç Dahiliye zabiti vardır. Bunlar Adil, Abdullah ve Şükrü efendilerdir. 1321’de Yüzbaşı Vekili Feyzullah Efendi

⁸⁴ 1321’de Mülazım-i Sani Osman Nuri Efendi’dir.

⁸⁵ 1321’de iki Mülazım-i Evvel vardır. Bunlar Adil Efendi ve Fevzi Efendi’dir.

⁸⁶ 1317’de Riyaziye Muallimi Mülazım-i Evvel Halil Efendi, 1321’de Yüzbaşı Şakir Efendi’dir.

⁸⁷ 1316’da münhaldir. 1321’de Refet Efendi (Mülazım-i Sani)

⁸⁸ 1316’da münhaldir. 1321’de Hasan Efendi (Mülazım-i Sani)

⁸⁹ 1321’de Kemaleddin ve Ali Şefik Efendiler

⁹⁰ 1321’de Hacı Raşit Efendi

⁹¹ 1321’de Kavaid Muallimi Ömer Avni Efendi

⁹² 1321’de Halil İbrahim Efendi

⁹³ 1321’de Hacı İbrahim Selami olarak yazılmıştır.

⁹⁴Fahri Unan, “Osmanlılarda Medrese Eğitimi”, (ed. Güler Eren), *Osmanlı*, V, Ankara 1999, s. 150

Nebevî ve Suffa'yı ilk örnek olarak kabul edenler de vardır. İlk medresenin ne zaman ve nerede inşa edildiği hakkında farklı görüşler bulunmakla beraber, İslamiyet'in Türkler arasında yayılmasından önce Belh ve Buhara'da bulunan eski Budist viharalarından örnek alınarak kuruldukları söylenmektedir. Bu viharaların ya da Türkçe adıyla toymların Türkistan ve Horasan'da İslamiyet'in yayılmasında önemli hizmetleri olduğundan bahsedilir. Selçuklular; medreseleri, genelde bilimin gelişmesini sağlamak, ilmiye mensuplarını devletin yanında tutmak, özelde ise, Fatimîlerin Şîlik propagandalarına karşı oluşturmuşlardır⁹⁵. Selçuklu Devleti medrese teşkilatının kuruluş ve gelişmesinde, tahsilin parasız olmasında ve öğrencilere burs bağlanması gibi konularda en büyük paya sahiptir⁹⁶. Diğer yandan medreselerin en çok geliştiği yer, Türkler tarafından alındıktan sonra, Anadolu olmuştur. Burada, Selçuklu ve Beylikler döneminde birçok medrese yapılmış, çoğu Osmanlılara kadar intikal etmiştir. Mesela, Mamuratülaziz vilayetindeki Melik Esed bu türden bir medresedir. Maarif Salnamelerine göre Mamuratülaziz Vilayeti'nde bulunan medreseler, kurucuları ve Müderrisleri aşağıdaki tablo-7'de verilmiştir⁹⁷.

Tablo-7: Mamuratülaziz Vilayeti Medreseleri, Kurucuları ve Müderrisleri

Kazası	Adı	Yeri	Müderrisi	Kurucusu
Mamuratülaziz	Kamil Paşa	Harput	Hacı Abdulhamid Efendi ⁹⁸	Kamil Paşa
Mamuratülaziz	İbrahim Paşa	Harput	Hacı Ali Efendi ⁹⁹	İbrahim Paşa
Mamuratülaziz	Ömeriye	Harput	Ömer Efendi	Ömer Ağa
Mamuratülaziz	Sara Hatun	Harput	Hacı Mehmed Efendi ¹⁰⁰	Hacı Mehmed Efendi
Mamuratülaziz	Süleyman Paşa	Harput	Faik Efendi	Süleyman Paşa
Mamuratülaziz	Hacı Ahmed Ağa	Harput	Hasan Efendi	Hacı Ahmed Ağa
Mamuratülaziz	Hacı Ahmed Ağa	Harput	Mahmud Efendi	Hacı Ahmed Ağa
Mamuratülaziz	Hacı İsmail Ağa	Harput	Ömer Efendi	Hacı İsmail Ağa
Mamuratülaziz	Osman Ağa	Harput	Sadık Efendi ¹⁰¹	Osman Ağa
Mamuratülaziz	Keşşafzadeler	Harput	Sadık Efendi	Keşşafzadeler
Mamuratülaziz	İshak Ağa	Harput	Osman Efendi ¹⁰²	Hacı İshak Ağa
Mamuratülaziz	Melik Esed	Harput	Hasan Efendi	Melik Esed
Mamuratülaziz	Fatıma Hanım	Harput	Hasan Efendi	Fatıma Hanım
Mamuratülaziz	İshak Paşa	Harput	Nakib Mahmud	İshak Paşa

⁹⁵ Ünal Taşkın, "Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları", s. 350-351

⁹⁶ Mefail Hızlı, "Osmanlı Klasik Döneminde Medrese", *Türkler*, XI, 2002, s. 426

⁹⁷ 1317 Maarif Nezareti Salnamesi, s. 1374-1375; 1318 Maarif Nezareti Salnamesi, s. 1546-1547; 1319 Maarif Nezareti Salnamesi, s. 878-879; 1321 Maarif Nezareti Salnamesi, s. 655

⁹⁸ 1321'de Kemal Efendi

⁹⁹ 1319'da Hacı Abdulhamid Efendi, 1321'de Hacı Ali Efendi

¹⁰⁰ 1321'de Hasan Efendi

¹⁰¹ 1319 ve 1321'de Said Efendi

¹⁰² 1321'de Ahmed Efendi

			Efendi ¹⁰³	
Mamuratülaziz	Cevheriye	Harput	Ahmed Asım Efendi	Hacı Ahmed Ağa
Arapkir	Mustafa Paşa	Arapkir	Abdullah Efendi ¹⁰⁴	Ispanakçı Mustafa Paşa
Arapkir	Gümrükcü Ali Paşa	Arapkir	Mustafa Asım Efendi ¹⁰⁵	Gümrükcü Osman Paşa
Keban	Ziya Paşa	Keban	Ahmed Efendi	Yusuf Ziya Paşa
Eğin	Hacı Hasan Ağa			Hacı Hasan Ağa
Eğin	Hacı Ali Bey	Ağın	Hüseyin Efendi	Hacı Ali Bey
Malatya	Emir Ahmedzade	Malatya	Osman Efendi	Osman Efendi
Malatya	İsmail Ağa	Malatya	Mahmud Efendi	Şirelizade İsmail Ağa
Malatya	Dehhanizade	Malatya	Mahmud Efendi ¹⁰⁶	Dehhanizade Halil Efendi
Malatya	Aklizade	-	Abdullah Efendi	Mehmed Efendi
Malatya	-	Malatya	Mahmud Efendi	Fahredden Efendi
Akçadağ	Fahredden	Hekim Hatun Nahiyesi ¹⁰⁷	Yusuf Efendi ¹⁰⁸	Mahalle Ahalisi
Hısn-ı Mansur	Eslemez Bey	Hısn-ı Mansur	Hasan Efendi	Eslemez Bey
Çemişgezek	Hamidiye	Çemişgezek	Tevfik Efendi	Devlet Eliyle

Mamuratülaziz Vilayeti'ndeki medreseler, Kamil Paşa, İshak Paşa, İbrahim Paşa ve Süleyman Paşa gibi devlet adamları; Keşşafzadeler, Dehhanizadeler ve Şirelizadeler gibi yerel eşraf tarafından ihdas edilmiştir. Bunun yanı sıra Akçadağ'daki Fahreddin medresesi gibi mahalle halkının inayetiyle kurulmuş olan medreselere de tesadüf edilmektedir. Bu durum, eğitim faaliyetlerinin toplumun her kademesinden destek gördüğünü göstermektedir. Yine Sara Hatun ve Melik Esed gibi medreseler ise bu kurumların tarihi alt yapısını göstermesi bakımından ayrıca önemlidir. Medreselerin kurucuları genelde erkeklerdir. Fakat kadınların ihdas ettiği medreselerde bulunmaktadır. Mesela, Conalızade Hacı İbrahim Ağa'nın eşi Fatıma Hanım'ın bina eylediği medrese bu türden bir medresedir ve Tefikiye olarak da bilinmektedir¹⁰⁹.

¹⁰³ 1321'de Mehmed Efendi

¹⁰⁴ 1321'de Mustafa Efendi

¹⁰⁵ 1321'de Ahmed Efendi

¹⁰⁶ 1321'de Halil Efendi

¹⁰⁷ 1318'de Hanım Han Nahiyesi olarak kaydedilmiştir.

¹⁰⁸ 1321'de Ahmed Efendi

¹⁰⁹ BOA, MF., 127/6328 27/B/1256

Tablo-8: Mamuratülaziz Vilayeti Medreseleri Öğrenci Sayıları

Adı	1317	1318	1319	1321
Kamil Paşa	73	75	75	65
İbrahim Paşa	64	64	64	60
Ömeriye ¹¹⁰	6	25	25	20
Sara Hatun ¹¹¹	32	18	18	10
Süleyman Paşa	59	56	56	55
Hacı Ahmed Ağa	44	36	36	40
Hacı Ahmed Ağa	17	15	15	11
Hacı İsmail Ağa	29	32	32	25
Osman Ağa	22	17	17	25
Keşşafzadeler ¹¹²	-			
İshak Ağa ¹¹³	25	25	25	47
Melik Esed	27	13	13	12
Fatıma Hanım	16	22	22	32
İshak Paşa	46	27	27	17
Cevheriye ¹¹⁴	29	38	38	22
Mustafa Paşa	33	53	53	25
Gümrükcü Ali Paşa ¹¹⁵	18	24	24	42
ZiyaPaşa		14	14	16
Hacı Hasan Ağa ¹¹⁶			-	
Hacı Ali Bey ¹¹⁷	71	86	86	67
Emir Ahmedzade ¹¹⁸	63	53	53	30
İsmail Ağa ¹¹⁹	25	25	25	20
Dehhanizade ¹²⁰	13	13	13	35
Aklizade ¹²¹	41	-	-	30
Fahreddin ¹²²	7	16	16	14
Fahreddin ¹²³	30	27	27	25
Eslemez Bey	12	15	15	23
Hamidiye ¹²⁴	47			

¹¹⁰ 1321'de Ömer Ağa Medresesi olarak kaydedilmiştir.

¹¹¹ 1318 ve sonrasında Hacı Mehmed Efendi Medresesi olarak kaydedilmiştir.

¹¹² 1318 ve sonrası kayıtlarında yazılmamıştır.

¹¹³ 1318 ve 1319'da Hacı İshak Efendi; 1321'de Hacı İshak Ağa Medresesi olarak kaydedilmiştir.

¹¹⁴ 1318 ve sonrasında Hacı Ahmed Ağa Medresesi olarak kaydedilmiştir.

¹¹⁵ 1318 ve sonrasında Osman Ağa Medresesi olarak kaydedilmiştir.

¹¹⁶ Sadece 1319 kaydında vardır.

¹¹⁷ 1321'de Hacı Ali Paşa olarak kaydedilmiştir.

¹¹⁸ 1318 ve 1319'da Osman Efendi; 1321'de Ahmedzade Medresesi olarak kaydedilmiştir.

¹¹⁹ 1321'de muhtemelen Şirelizade Medresesi olarak kaydedilen yer olmalıdır.

¹²⁰ 1318 ve 1319'da Halil Efendi Medresesi olarak kaydedilmiştir.

¹²¹ 1318 ve 1319'da kaydedilmemiştir.

¹²² 1317'de adı yazılmamıştır.

¹²³ 1321'de adı yazılmamıştır.

¹²⁴ 1318 ve sonrası kayıtlarında yazılmamıştır.

Mamuratülaziz Vilayeti'ndeki medreseler içinde en fazla öğrencinin bulunduğu yerler, Harput'taki Kamil Paşa ve Ağın'daki Hacı Ali Bey medreseleridir. Bu medreselerin aynı zamanda kütüphanesi olup sırasıyla 500 ve 185 kitaba sahiptirler. Eğin'deki Hacı Hasan Ağa Medresesi ise sadece 1319 kayıtlarında yazılmış olup, herhangi bir öğrenci kaydı yoktur. Yine Harput'taki Keşşafzadeler ve Çemişgezek'teki Hamidiye medreseleri de sadece 1317 kayıtlarında vardır. Keşşafzadeler Medresesi'nin öğrenci miktarı yazılmamışken, Hamidiye Medresesi'nin 1317 yılı için öğrenci sayısı 47 olarak yazılmıştır. Malatya'daki Aklizade Medresesi ise 1318 ve 1319 yıllarında kayıt altına alınmamış, diğer dönemlerde ise yazılmıştır.

Ç. Kütüphaneler

Osmanlı döneminde camilerin birçoğunda, tekkelerde ve medreselerde kütüphaneler bulunduğu gibi müstakil kurulmuş kütüphaneler de vardı. Kütüphaneler bir yandan halkın okuma ihtiyacını karşılarlarken diğer yandan da buralara tayin edilen hafız-ı kütübler vasıtasıyla eğitim öğretim faaliyetlerini yürütüyorlardı. O dönemlerde camilerin, mescitlerin ve medreselerin en azından birer kitaplıklarının bulunduğu vakiadır. Bazen köy camilerinin bile kendine ait kütüphaneleri olduğuna tesadüf edilir. Maarif Salnamelerine göre Mamuratülaziz Vilayeti'nde bulunan kütüphaneler, kitap sayıları ve kuruluş yılları Tablo-9'da gösterilmiştir¹²⁵.

Tablo-9: Mamuratülaziz Kütüphaneleri

Yeri	Adı	Kurucusu	Kitap Sayısı	Kuruluşu
Harput	Kurşuni	Çötelizade Hacı Mehmed Ağa	1.000	1210
Harput	Kamil Paşa	Mısırlı Kamil Paşa	500	1285
Harput	İbrahim Paşa	Hacı İbrahim Paşa	300	1249
Keban	Yusuf Ziya Paşa	Yusuf Ziya Paşa	83	1112
Arapkir	Osman Paşa	Osman Paşa	288	-
Eğin	Hacı Ali Bey	Hacı Ali Bey	185	1306

Mamuratülaziz Vilayeti'nde Harput'ta üç, Keban, Arapkir ve Eğin'de ise birer kütüphane bulunmaktadır. Kitap bakımından en zengin kütüphane Çötelizade Hacı Mehmed Ağa'nın kurduğu ve 1.000 kitaba sahip olan Kurşuni kütüphanesidir. Kütüphanelerdeki kitap sayılarına bakılırsa Harput kasabasında bulunan medrese öğrencilerinin, diğer medrese öğrencilerine nazaran şanslı oldukları görülmektedir. Zira Harput kasabasındaki kütüphanelerin toplam kitap sayıları 1.800'dür.

¹²⁵ 1316 Maarif Nezareti Salnamesi, s. 1176-1177; 1317 Maarif Nezareti Salnamesi, s. 1378-1379; 1318 Maarif Nezareti Salnamesi, s. 1550-1551; 1319 Maarif Nezareti Salnamesi, s. 880-883; 1321 Maarif Nezareti Salnamesi, s. 657

Malatya, Akçadağ, Hısn-ı Mansur ve Çemişgezek kazalarında ise, maarif salnameleri kayıtlarına göre kütüphane kaydı bulunmamaktadır. Bu kazalarda kurumsal olarak bir kütüphaneden bahsedilmemesi, medreselerin belli sayıda kitaplarının olduğunu ya da en azından müderrislerin kendi koleksiyonlarının olduğunu düşündürmektedir.

D. Gayrimüslim Okulları

Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinden itibaren tıpkı Müslümanlarda olduğu gibi gayrimüslimlere de eğitim ve kültür kurumları açma ve yönetme hakkı verilmiştir. Bu okullar ve kurumlar aynı Türk okulları ve kurumları gibi devlet tarafından değil, zenginler, hayırseverler ve cemaatler tarafından kuruluyor ve destekleniyordu. Yine, genellikle her caminin yanında bir mektep veya medresenin bulunduğu gibi, her kilisenin yanında da bu tarzda azınlık okulları vardı. Bu okullardaki eğitim ve öğretim, papazlar eliyle sürdürülüyordu.

Gayrimüslimler, Tanzimat Fermanı'nın kendilerine verdiği müsaade ile mekteplerini modern hale getirmişlerdir. 1856 Islahat Fermanı'nın ilanı ile gayrimüslimlere eğitim-öğretim konusunda birçok haklar tanınmıştır. Ayrıca bütün mekteplerin kapılarının gayrimüslimlere açılmasına da izin verilmiştir. Ancak, bu okulların *öğretim biçimi ve öğretmenlerinin seçimi* padişahın seçeceği üyelerden oluşan *muhtelit* (azınlıklardan da üyeler bulunan) bir maarif meclisinin kontrolü ve denetimi altında olacaktı. Bu durum kanunlarda böyle olmasına rağmen azınlıkların mekteplerine ve programlarına karışılmıyordu. Rüştiyelere ise 1867'de ilk kez gayrimüslimler alınmaya başlanmıştır. 1886'da Rum cemaatinden bir paşanın başkanlığında bir "*mekâtib-i gayrimüslime ve ecnebiye müfettişliği*" kurulmuştur. Bu müfettişlik kurumu gayrimüslimlerin okullarını denetlemekle görevliydi¹²⁶. Maarif salnamelerine göre Mamuratülaziz Vilayeti'ndeki gayrimüslim okulları Tablo-10'da verilmiştir¹²⁷.

Tablo-10:Mamuratülaziz Vilayetinde Gayrimüslim Okulları

Yeri	Adı	Cemaat	Sorumlusu	Türü	Yapılış Tarihi	Ruhsat Tarihi
Harput	-	Süryani	İlya Efendi	Rüşdiye	1250	1308
Harput	-	Süryani	İlya Efendi	Rüşdiye	1298	1308
Mamuratülaziz	-	Ermeni	Vartabetyan Bogos	Rüşdiye	1255	1308
Mamuratülaziz	-	Ermeni	Filibos ve Karabet Efendiler	Rüşdiye	1257	1308
Arapkir	-	Ermeni	Ermeni	Rüşdiye	1230	1309

¹²⁶Ü Taşkın, "1317 (1899-1900) Maarif Salnâmesine Göre Trabzon'da Eğitim Kurumları", s. 257-258

¹²⁷ 1316 Maarif Nezareti Salnamesi, s. 1174-1175; 1317 Maarif Nezareti Salnamesi, s. 1376-1377; 1318 Maarif Nezareti Salnamesi, s. 1548-1549; 1319 Maarif Nezareti Salnamesi, s. 878-881; 1321 Maarif Nezareti Salnamesi, s. 656

			Murahhas Vekili			
Arapkir	Aramyan	Ermeni	Ermeni Murahhas Vekili	Rüşdiye	1280	1309
Arapkir	Suri Nişan	Ermeni	Ermeni Murahhas Vekili	Rüşdiye	1291	1309
Arapkir	Osumataran	Ermeni	Ermeni Murahhas Vekili	Rüşdiye	1271	1309
Arapkir	Surp Ohannes	Ermeni	Ermeni Murahhas Vekili	Rüşdiye	1287	1309
Arapkir	-	Ermeni	Ermeni Murahhas Vekili	Rüşdiye	1308	1309
Eğın	Surp Karabet	Ermeni	Ermeni Murahhas Vekili	Rüşdiye	1283	1309
Eğın	Surp Horubes	Ermeni	Ermeni Murahhas Vekili	Rüşdiye	1306	1309
Eğın	Karabet Bogosyan	Ermeni	Ermeni Murahhas Vekili	Rüşdiye	1286	1309
Eğın	Harunakiyan	Ermeni	Karabet Harunakiyan Efendi	Rüşdiye	1280	1309
Eğın	-	Protestan	Hamparsum Efendi	Rüşdiye	1283	1308
Eğın	-	Protestan	Minas Marunyan Efendi	Rüşdiye	1290	1308
Eğın	-	Protestan	Hamparsum Efendi	Rüşdiye	1295	1308
Eğın	-	Protestan	Mardiros Sirakanyan Efendi	Rüşdiye	1280	1308
Çarsancak	Şerket	Ermeni	Ermeni Murahhası	Rüşdiye	1296	

Yukarıda Tablo-10'a göre 2 süryani, 4 Protestan ve 13 Ermeni olmak üzere toplam 19 gayrimüslim mektebi bulunmaktadır. Bu mekteplerin coğrafi dağılımı ise Harput 2, Mamuratülaziz 2, Arapkir 6, Eğın 8 ve Çarsancak 1 şeklindedir. Hepsi rüşdiye seviyesinde olan bu okulların en eskisi 1230 tarihinde ve en yenisi 1308

tarihinde kurulmuş olan Arapkir'deki Ermeni cemaatine ait olan okullardır. Gayrimüslim okullarının öğrenci sayıları ise aşağıda Tablo-11'de verilmiştir.

Tablo-11:Mamuratülaziz Vilayetinde Gayrimüslim Okulları Öğrenci Sayıları

Adı	1316		1317		1318		1319		1321	
	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K
-	38	-	43	-	45	-	45	32	45	-
-	-	25	-	25	45	32	-	-	-	23
-	62	-	53	-	73	-	73	-	58	-
-	89	-	123	-	45	-	45	-	89	-
-	47	-	34	-	58	-	58	-	51	-
Aramyan	68	-	72	-	73	-	73	-	72	-
Surp Nişan	70	-	67	-	87	-	87	-	83	-
Osumataran	60	-	52	-	66	-	66	-	59	-
Surp Ohannes	50	-	43	-	59	-	59	-	45	-
-	47	-	33	-	52	-	53	-	47	-
Surp Karabet	38	-	45	-	33	-	33	-	43	-
Surp Horubes	43	-	34	-	49	-	49	-	35	-
Karabet Bogosyan	28	-	32	-	35	-	35	-	42	-
Harunakyan	36	-	42	-	43	-	43	-	56	-
-	44	-	46	-	38	-	38	-	44	-
-	38	-	33	-	46	-	46	-	38	-
-	28	-	33	-	25	-	25	-	28	-
-	33	-	38	-	36	-	36	-	33	-
Şerket	48	-	52	-	62	-	62	-	48	-

Gayrimüslim okullar içerisinde sadece bir tane kızlara mahsus okul vardır. Bu okulda Harput'taki Süryani cemaatine ait olup, 1318 yılı itibariyle kızların yanı sıra 45 kişilik bir erkek öğrenci mevcuduna da sahiptir. Bu okul dışında kızların okuduğu herhangi bir okul kaydı bulunmamaktadır. Okullardaki öğrenci sayılarına dikkat edilirse inişli çıkışlı bir durum göze çarpmaktadır. Bu sayısal oynamaya muhtemelen aynı yıllarda faaliyet göstermeye başlayan yabancı okullar neden olmuş gibi görünmektedir.

E. Yabancı Okullar

Mamuratülaziz Vilayeti'nde yabancı devletlerin açtıkları ilk ve orta kademeli eğitim kurumları da bulunmaktaydı. Bu yabancı devletlerden en etkilisinin Amerika olduğu görülmektedir. Diğer yandan Fransızların da bir müessesesi bulunmaktaydı. Maarif salnamelerinde kaydedilmemesine rağmen Mamuratülaziz Vilayeti'nde, Amerika ve Fransa dışında Alman ve Danimarka mekteplerinin olduğu da bir vakıdır.

Aşağıda Tablo-12'de Mamuratülaziz vilayetinde açılan yabancı okullar verilmiştir.

Tablo-12: Ecnebi Mektepleri

Yeri	Adı	Ülke	Sorumlusu	Türü	Yapılış Tarihi	Ruhsat Tarihi
Mamuratülaziz	Fırat	Amerika	Mister Keyz ¹²⁸	İdadi	1273	1308
Mamuratülaziz	Fırat	Amerika	Mister Keyz	Rüşdiye	1273	1308
Mamuratülaziz	Fırat	Amerika	Mister Keyz	İdadi	1273	1308
Mamuratülaziz	Fırat	Amerika	Mister Keyz	Rüşdiye	1273	1308
Mamuratülaziz	Fur	Fransa	Mösyö Paderi Luiz	Rüşdiye	1285	1308

Tablo-12'ye göre Mamuratülaziz vilayetinde iki idadi ve iki rüşdiye derecesinde toplam 4 adet Amerikan okulu bulunmaktadır. Fırat koleji genel adıyla bilinen bu okullar hem kızlara hem de erkeklere has ayrı ayrı rüşdiye ve idadi programlarına sahiptiler. Bunlardan başka yine rüşdiye derecesinde bir Fransız mektebi de faaliyet gösteriyordu.

Tablo-13: Ecnebi Mektepleri Öğrenci Sayıları

Adı	1316		1317		1318		1319		1321	
	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K
Fırat	48	-	31	-	40	-	40	-	65	-
Fırat	81	-	67	-	85	-	85	-	125	-
Fırat	-	47	-	35	-	35	-	35	-	47
Fırat	-	35	-	32	-	60	-	60	-	65
Fur	49	-	-	27	42	-	42	-	49	-

F. Maarif İdaresi

Osmanlı İmparatorluğu'nda modern eğitimi geliştirmek için medrese dışında yeni okullar açılırken, bu okulların idaresi konusunda da bazı tedbirler alınmıştı. Bunun bir sonucu olarak 1857 yılında eğitim, kendi merkezî teşkilatına yani Maarif-i Umumiye Nezareti'ne kavuşmuştu. Fakat yeni yeni açılmaya başlanan okullar (rüşdiyeler, idadiler), imparatorluk coğrafyasında yayılmaya başlamasına rağmen, vilayetlerde hali hazırda bir maarif teşkilatı kurulamamıştı. Maarif Nizamnamesi'nin yayınlanmasıyla, vilayet maarif müdürlüklerinin kurulması işi, kanun emri olarak hükümetin görevleri arasına girmiştir. 1879 yılında maarif merkezî teşkilatında yapılan değişikliklerle, vilayet maarif müdürlüklerinin kurulması konusu ele alınmış ve hemen uygulamaya geçilmiştir¹²⁹.

Nihayet 1882 tarihli resmî ilanla hükümet, maarif müdürlüklerinin kuruluşunun gerekçelerini açıklayarak¹³⁰, büyük bir özenle bu işi yürütmüştür. 1882

¹²⁸ 1318 ve 1319'da Mister Geyts; 1321'de Mister Barnum sorumlu olmuştur.

¹²⁹B. Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 123

¹³⁰ M. Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, s. 126

yılından itibaren her vilayet merkezine ihtiyaç hasıl oldukça birer maarif müdürü gönderilmiştir. Maarif salnamelerine göre Mamuratülaziz Vilayeti'nin maarif idaresi aşağıda Tablo-14'te verilmiştir¹³¹.

Tablo-14: Maarif İdaresi

Maarif Müdürü	Abdulkerim Bey
Maarif Muhasebe Memuru	Arif Efendi ¹³²
Maarif Katibi	Mustafa Efendi
Maarif Mütercimi	Fuad Efendi ¹³³
Maarif Sandık Emni	Ahmed Efendi

G. Basın-Yayın

Maarif salnamelerine göre Mamuratülaziz Vilayeti'nde, yukarıda bahsettiğimiz okullardan başka, yörede çıkarılan gazete ve bölgede faaliyet gösteren matbaalara da değinilmiştir. Buna göre, Mamuratülaziz'de *Mamuratülaziz* adında Türkçe bir gazete çıkmaktaydı. Yine Mamuratülaziz'de, *Vilayet* matbaası bulunmaktaydı. Vilayet Matbaası, 1296 yılında kurulmuş, taş-hurufat ve Türkçe baskı yapan bir matbaaydı.

Sonuç

Mamuratülaziz Vilayeti, Osmanlı Devleti'nin maarif yapılanması içerisinde sergilediği gelişimle benzer özellikler taşımaktadır. Makalemize kaynak olan Maarif Nezareti Salnâmeleri, Mamuratülaziz Vilayeti'nin bu yıllardaki mekteb, rüşdiye, idadi, medrese ve kütüphaneleri hakkında bilgiler içermektedir.

Tanzimat ile başlayan reformist hareketler, Batılılaşma sürecinin getirdiği modernizasyonla birlikte Mamuratülaziz Vilayeti'nin her yerinde rüşdiyelerin açılmasına sebep olmuştur. Bu dönemde Mamuratülaziz, Malatya ve Dersim kazalarına bağlı nahiyelerde rüşdiyeler açılmış, belli bir süre sonra Mamuratülaziz merkezinde bulunan rüşdiye, idadiye tahvil edilmiştir. Maarif salnâmeleri verileri ışığında dikkati çeken diğer bir husus, medreselerin banilerinin kimlikleriyle ilgilidir. Zira medreseler, devlet adamları eliyle kurulduğu gibi, mahalle halkının ianesiyle de ihdas edilmiştir. Ayrıca dönemi itibariyle bir vilayet statüsünde olan Mamuratülaziz'de bulunan medreseler, eğitim hayatının oldukça canlı olduğunu göstermektedir. Diğer yandan yeni usulde eğitim verecek mekteplerin vilayetin bütün bölgelerinde açılmasına gayret edilmesi dikkate şayandır.

Vilayette ayrıca gayrimüslim mekteplerin eğitim öğretim faaliyetlerini sürdürmesinin yanı sıra yabancı devletlerin açtığı okullarda bulunmaktadır. Özellikle Amerikan misyonuna burada dikkat etmek gerekmektedir. Zira idadi ve rüşdiye mertebesinde iki kız iki erkek okulu kurmuşlardır. Amerikan misyonunun yanına Fransız

¹³¹ 1316 Maarif Nezareti Salnamesi, s. 1168; 1317 Maarif Nezareti Salnamesi, s. 1368; 1318 Maarif Nezareti Salnamesi, s. 1540; 1319 Maarif Nezareti Salnamesi, s. 874; 1321 Maarif Nezareti Salnamesi, s. 650

¹³² 1318'den sonra bu görevi Kemal Efendi yürütmüştür.

¹³³ 1318'den sonra bu görevi Hakkı Bey yürütmüştür.

mekteplerini de eklemek icap etmektedir. Zira bu zamanda, vilayette en faal görünen misyonlar Amerikan ve Fransız misyonlarıdır.

Mamuratülaziz vilayetinde yayın hayatının çok canlı olduğu söylenemez. Vilayette neşredilen bir gazete bulunmakta ve baskı yapabilen bir matbaa bulunmaktadır.

KAYNAKÇA

BOA, İ.MF. 3/1313B-5, 21/B/1313

BOA, MF., 127/6328 27/B/1256

1312 Mamuratülaziz Vilayet Salnamesi, Vilayet Matbaası, 1312

1316 Maarif Nezareti Salnâmesi, Matbaa-i Amire, 1316

1317 Maarif Nezareti Salnâmesi, Matbaa-i Amire, 1317

1318 Maarif Nezareti Salnâmesi, Matbaa-i Amire, 1318

1319 Maarif Nezareti Salnâmesi, Matbaa-i Amire, 1319

1321 Maarif Nezareti Salnâmesi, Asr Matbaası, 1321

Karagöz Salnamesi, Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekası, 1326-1327

BALTACI, Cahit, "Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim", *Türkler*, XI, 2002, s. 446-462

BALTACI, Cahit, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul, 1976

DEMİREL, Muammer, "Türk Eğitim Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri", *Türkler*, XV, 2002, s. 45-60

GÜNYOL, Vedat, "Mektep", *İA*, VII, İstanbul, 1972, s. 655-659

HIZLI, Mefail, "Osmanlı Klasik Döneminde Medrese", *Türkler*, XI, 2002, s. 426-435

HIZLI, Mefail, "Osmanlı Sıbyan Mektepleri", (edt. Güler Eren), *Osmanlı*, V, Ankara, 1999, s. 207-217

KODAMAN, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara, 1988

MAHMUD CEVAD, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, İstanbul, 1338

ŞEMSEDDİN SAMİ, *Kamusu'l-Alam*, VI, İstanbul, 1316, s. 4332

TAŞKIN, Ünal- vd., *Elazığ Eğitim Tarihi*, Elazığ, 2010

TAŞKIN, Ünal- vd., "Maarif Salnamelerine Göre Çorum'da Eğitim Kurumları", *Çorum Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, S.1, Çorum, 2010, s. 71-87

- TAŞKIN, Ünal, "1317 (1899-1900) Maarif Salnamesi'ne Göre Trabzon Vilayeti'nde Eğitim Kurumları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi-The Journal of International Social Research*, (Volume 2/7 Spring), 2009, s. 244-262
- TAŞKIN, Ünal, "Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi-The Journal of International Social Research*, (Volume 1/3 Spring), 2008, s. 343-366
- UNAN, Fahri, "Osmanlılarda Medrese Eğitimi", (ed. Güler Eren), *Osmanlı*, V, Ankara 1999, s. 149-160
- UNAT, Faik Reşit, *Türkiye Eğitiminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış*, Ankara 1964